

УДК 94(477. 8) 262.4«44/46»

Галина ГЛАДКА

*Івано-Франківський національний медичний університет***ПІДГОТОВКА ЛІКВІДАЦІЇ УГКЦ В РУСЛІ АНТИУНІЙНОЇ
ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1944 - 1946 рр.)**

У статті здійснено системний аналіз діяльності радянських органів державної безпеки, спрямованої на ліквідацію УГКЦ на західноукраїнських землях. Розкривається використання владою органів державної безпеки як головного інструменту реалізації репресивної політики стосовно священнослужителів УГКЦ. Показано, що боротьба з УГКЦ була складовою частиною і одним із способів утвердження комуністичного режиму на Західній Україні.

Ключові слова: органи НКВС-НКДБ-МДБ, Українська Греко-Католицька Церква, унія, Львівський собор.

У березні 2016 року минуло 70 років, відколи у Львові відбувся собор, на якому під тиском було проголошено ліквідацію УГКЦ. Подія львівського собору 1946 року тісно пов'язана з другою окупацією західноукраїнських земель. З самого початку відновлення радянської влади, вона показала себе лояльною до місцевого населення, але це було тільки для того, щоб приспати пильність як місцевого населення, так і священнослужителів. Сам собор був проведений у 350-ту річницю Берестейської унії, що мало розпочати процес її ліквідації, а отже, і ліквідації УГКЦ.

Актуальність даної статті полягає у спробі узагальнити процеси ліквідації УГКЦ на початковому етапі, тобто упродовж 1944 - 1946 рр., показати передумови даних процесів та ставлення населення до такої події в церковному і політичному житті щойно звільнених земель.

Метою статті є аналіз процесів ліквідації УГКЦ на початковому етапі, тобто упродовж 1944 - 1946 рр.

Питання антиунійної політики і ліквідації УГКЦ та, власне, Львівський собор 1946 р. - чи не найбільш розроблений сюжет в історіографії УГКЦ ХХ ст.

Значний вплив на формування нового, на відміну від радянського традиційного бачення «возз'єднання» Церков, історії УГКЦ другої половини ХХ ст. зробили зарубіжні історики українського походження. Серед них відзначимо Б. Боцюрківа і його працю «Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 - 1950)». Метою праці було максимально відтворити картину подій і, одночасно, донести до міжнародної громадськості інформацію про події на західноукраїнських землях [5].

Одними з перших у відображенні змін оцінки ролі і місця УГКЦ в історії України стали, на думку Н. Концур-Карабінович, науковці львівського Інституту суспільних наук АН УРСР [8, с. 21]. Серед сучасних вітчизняних

вчених слід відзначити праці В. Пащенко, В. Сергійчука, О. Лисенка, В. Марчука, І. Андрухів [14; 15; 9; 11; 1; 2; 3;]. Спеціальна монографія івано-франківської дослідниці Н. Концур-Карабінович безпосередньо присвячена даній проблематиці [8].

Ще задовго до псевдособору, у 1936 р., митрополит Андрей Шептицький застерігав вірних щодо загрози комунізму. «Большевизм перетворюється на релігію, в якусь матеріялістичну поганську релігію, що Леніна і йому подібних уважає неначе півбогами, а брехню, обман, насильство, терор, гноблення вбогих, деморалізування дітей, пониження жінки, знищення родини, знищення селянства і доведення всього народу до крайньої нужди вважає принципами свого панування, хоч усі ці принципи є брехливими», - писав митрополит у своїй праці «Осторога перед загрозою комунізму» [6, с. 314]. Тобто видатний церковний і суспільний діяч практично передбачив майбутній розвиток подій щодо ліквідації унії та в подальшому УГКЦ загалом.

Приєднавши західноукраїнські землі до складу СРСР, більшовицький режим розпочав здійснювати звичну для себе політику войовничого атеїзму і безбожництва, намагаючись звузити суспільну діяльність УГКЦ та інших релігійних організацій. В Західній Україні УГКЦ мала розвинену організаційну будову, відповідну господарську, інформаційну і навчальну інфраструктуру і, найголовніше, суспільну вагу та авторитет. Тож політика комуністичного режиму, спрямована на обмеження сфери діяльності Церкви викликала негативну реакцію як у духовенства, так і віруючих УГКЦ, формуючи негативне відношення до комуністичної влади.

Завданням радянської влади було поширити у суспільстві західних областей України негативну думку про УГКЦ та підготувати ідеологічний ґрунт для об'єднання УГКЦ з РПЦ. Значну роль у такій роботі відіграла РПЦ, яка співробітничала із владою з метою швидкого «оправославлення» західних областей УРСР [4, с. 7].

Про відсутність довіри радянської влади до греко-католицького духовенства і її підготовку до застосування репресивних заходів свідчить оперативне «вивчення» багатьох священиків, що провадилось органами держбезпеки восени 1944 р.

На виконання вказівок «згори» управління НКДБ УРСР по Львівській області у лютому 1945 р. відновило «розробку» ієрархів УГКЦ у справі «Ходячие», розпочату наприкінці 1939 р. Основними об'єктами розробки цього разу стали новий митрополит Йосиф Сліпий і ще кілька найпомітніших серед греко-католицького духовенства постатей - загалом 15 осіб [16, с. 11].

Період від лютого по квітень 1945 р. був чи не найдраматичнішим для УГКЦ, особливо її ієрархів. До управлінь НКДБ західних областей з центру одна за одною надходили директиви з вимогою активізувати роботу щодо компрометування цієї Церкви. Сфабрикувавши достатню кількість матеріалу, 11 квітня 1945 р. було заарештовано весь єпископат УГКЦ, що перебував на території УРСР, - митрополита Йосифа Сліпого, єпископів Григорія

Хомишина, Никиту Будку, Миколая Чарнецького, Івана Лятишевського, а також багатьох священиків. З аналогічною інтенсивністю провадились арешти та слідчі дії стосовно греко-католицького духовенства управліннями НКДБ інших областей на Заході України.

Обезглавивши УГКЦ арештами її ієрархів і священиків, які категорично відкинули пропозиції перейти на православ'я, органи держбезпеки взяли за ту частину духовенства, яка утрималася від демаршів. Саме з тих, хто не займав твердої позиції, або в кому переважили сумніви й страх перед репресіями, і було розпочато організацію руху за ліквідацію унії. Знову було реанімовано ще довоєнну ідею створення комітету з возз'єднання УГКЦ з РПЦ. Задля цього, всупереч порадам таких авторитетів Греко-Католицької Церкви, як о. Гавриїл Костельник, а також даних інформаційного вивчення громадської думки, вже через кілька тижнів після арешту єпископату УГКЦ, у травні 1945 р. було оголошено про створення і початок роботи так званої Центральної ініціативної групи з возз'єднання ГКЦ з РПЦ, а також було створено кілька її аналогів місцевого масштабу. До складу Центральної ініціативної групи було включено трьох священиків, які мали б представляти не себе особисто, а духовенство і віруючих цілих єпархій: о. Гавриїл Костельник - Львівської, о. Михайло Мельник - Дрогобицької та о. Антоній Пельвецький - Станіславської. Таким чином, було створено церковно-адміністративний орган, який мав займатися процесом возз'єднання на чолі з Гавриїлом Костельником. Органи НКДБ, застосовуючи різні методи впливу, змусили згаданих вище духовних осіб брати участь у прихованій від них, ретельно запланованій у кремлівських кабінетах спеціальній операції. Остерігаючись можливих проявів непослуху з боку членів Ініціативної групи, чекісти намагалися контролювати кожен їх крок. Свідченням цього стала заведена у серпні 1945 р. управлінням НКДБ по Львівській області на Костельника та членів Ініціативної групи, оперативна справа «Возрожденці».

Максимально використовуючи потенційні можливості Центральної ініціативної групи, 28 травня 1945 р. було оприлюднено декларацію, в якій члени групи, оцінюючи унію з Ватиканом як «історичну зраду українському народові», зверталися до уряду УРСР з проханням визнати їх тимчасовим церковно-адміністративним органом УГКЦ і дозволити розпочати возз'єднавчий процес з РПЦ. Того ж дня, коли з'явилась декларація, було опубліковано звернення Ініціативної групи до духовенства і вірних УГКЦ із закликом розірвати унію. Показово, що одночасно із появою згаданих вище документів Ініціативної групи НКДБ УРСР уже підбивав перші підсумки роботи щодо ліквідації унії [16, с. 12].

Боротьба проти УГКЦ вийшла за рамки суто антирелігійної, атеїстичної політики радянської держави, набравши форм боротьби з опонентом методами і засобами політичної розвідки та контррозвідки. Уся репресивна структура СРСР зосереджувала свою увагу на заходах по локалізації з наступною ліквідацією діяльності такого супротивника. У

рамках виконання такої політики здійснено арешти, ув'язнення та депортації десятків священників УГКЦ [8, с. 11].

У зверненні собору до духовенства і віруючих Греко-Католицької Церкви в західних областях України йшлося про те, що собор греко-католицького духовенства, скликаний Ініціативною групою і який відбувся 8, 9 і 10 березня 1946 року, прийняв рішення ліквідувати Брестську унію 1596 року, відійти від Риму і возз'єднатися з Православною Церквою [10, с. 69].

Зацікавлення викликає і одна із ключових фігур даного собору - неоднозначна постать одного із організаторів собору Гавриїла Костельника. Відомо, що радянська репресивна система використала свої традиційні методи впливу щодо даного священника. На нього здійснювався тиск з боку радянської влади. Відомо, що в 1941 р. радянські спецслужби заарештували сина Г. Костельника, Богдана, за причетність до ОУН і стратили в червні, перед тим, як більшовики втекли зі Львова. Два інші сини, Зиновій та Іриней, вступили до дивізії «Галичина» і по війні опинилися у Великій Британії, а донька виїхала до Югославії. Г. Костельник також хотів поїхати, однак його зупинив митрополит Андрей Шептицький.

Після повернення радянської влади спецслужбам вдалося схилити священника до співпраці, і він очолив у травні 1945 р. так звану Центральну ініціативну групу з возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою, діяльність якої закінчилася псевдособором у Львові.

Ці дії отця Г. Костельника дуже жорстко оцінив видатний український історик Ярослав Дашкевич, який заявив, що для України було б найліпше, якби такої постаті, як Г. Костельник, взагалі не було. На думку історика, москвофільство завжди жило в Г. Костельникові, тому повернення до православ'я для нього було свідомим, бо не вважав це зрадою, а поверненням до лона Східної Церкви [7, с. 629-633].

Провідники українського національно-визвольного руху пропонували отцеві Г. Костельнику припинити співпрацю з радянською владою і вивезти його за кордон, однак отримали відмову. З огляду на це, пише працівник музею «Територія терору» Олександр Пагіря, ОУН присудила йому смертний вирок.

Водночас, побачивши наслідки свого творіння, отець почав чимраз дужче сумніватися в його доцільності, органи держбезпеки, які стежили за ним, фіксували антирадянські висловлювання та слова каяття за ліквідацію УГКЦ. Дослідники стверджують, що НКВС мав намір заарештувати Г. Костельника. Однак все вирішилося інакше - 20 вересня 1948 року. Тоді невідомий застрелив отця, коли той повертався додому зі служби в Преображенській церкві. Убивця наклав на себе руки, не зумівши втекти.

Незважаючи на постанови Львівського собору, значна частина греко-католицьких священників продовжувала активний і пасивний опір заходам радянської влади щодо повної ліквідації УГКЦ. У квітневому 1946 року спецповідомленні начальника Львівського обласного управління НКДБ Вороніна вищим органам влади вказувалося на численні приклади негативної

реакції греко-католицьких священників щодо проведеного собору та його рішень, їхньої готовності продовжувати свою релігійну діяльність за уніатським обрядом.

Слід відзначити, що командування УПА і керівництво підпіллям ОУН підтримувало опір насильницькому приєднанню УГКЦ до православ'я. Вони вели широку пропагандистську діяльність, здійснювали моральний тиск на духовенство, яке піддалось тиску влади. Втім були також випадки вбивства священників, які перейшли у православ'я, зокрема М. Шовала, А. Білика, А. Хоцевського на Станіславщині, Бобиляка на Тернопільщині [8, с. 149].

Однак, на думку І. Андрухіва, погрози з боку ОУН та УПА проти священників, що перейшли у православ'я, мали більше психологічний характер, масового застосування терору проти них не було. Подібної точки зору дотримувався і Б. Боцюрків, спростовуючи кліше радянської історіографії про націоналістичний терор банд стосовно православних священників.

Знаковою є стаття Мирослава Мариновича щодо бачення подальшого розвитку подій. Він вважає, що саме цього року, коли виповнюється 70-та річниця кривди Львівського псевдособору, виразно промовило православне сумління. У своєму публічному зверненні група православних християн із Франції, України, Сполучених Штатів Америки, Росії та Нідерландів закликала «визнати жакливу правду про 10 березня 1946 року». З їхніх уст прозвучали безпрецедентні слова: «Ми смиренно просимо прощення за всі несправедливості, жертвами яких вони [греко-католики] стали під прикриттям авторитету Православної Церкви, і схиляємо наші голови перед мучениками Української Греко-Католицької Церкви» [12].

А через кілька днів у прес-центрі УПЦ - КП з благословення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета було оприлюднено офіційну заяву, в якій визнано факт насильства Львівського псевдособору 1946 року і мовиться, що «в Київському Патріархаті, поділяють скорботу українських греко-католиків через ті страждання і втрати, які їм довелося пережити внаслідок радянських репресій».

Хай же буде високо оцінена й пошанована в Україні та мужність, з якою згадані православні кола виступили проти інерції байдужості й непрямого схвалення насильства щодо греко-католиків. Адже саме цим керувалися Православні Церкви донедавна. І хоч офіційно Московський патріархат усе ще повторює давні штампи про «справедливість рішень Львівського собору 1946 року», крига історії вже скресла. Мине небагато часу, і греко-католики спільно з православними разом закриють ту болісну сторінку у їхніх відносинах. Закриють не для того, щоб забути, бо амнезія може спокусити когось знову повторити цю «гібридну розправу» (Володимир В'ятрович). А закриють для того, щоб спільно розбудувувати Україну, пробуджену обома Майданами для нового життя [12].

Таким чином, Львівський собор 1946 р. не став моментом рішучого повороту уніатського духовенства і вірних до православ'я, на що

розраховував радянський уряд та ієрархи РПЦ. Він був лише одним із етапів процесу ліквідації Греко-Католицької Церкви, складовою частиною антиунійної політики радянського режиму в загальному процесі радянізації західноукраїнських земель у післявоєнний період. Єдиним досягненням ініціаторів проведення собору, якщо можна так вважати, була імітація легітимності й спроба представити світовому суспільству насильницьку акцію як «вільне волевиявлення українського народу».

Отже, нищення УГКЦ під виглядом «возз'єднання» з РПЦ було здійснено з порушенням владою діючого законодавства про релігію. Це була політична акція, в якій насильно примушені до участі в соборі греко-католицькі священики виконували тільки ролі статистів при реалізації уже готового сценарію, розробленого органами держбезпеки на вимогу вищого партійного керівництва СРСР. Проведення собору мало завершити нищення УГКЦ як національної релігійної структури, що самим своїм існуванням перешкоджала утвердженню комуністичного режиму.

Питання собору, яке тривалий час висвітлювалось однобічно в радянській історіографії отримало нове життя із введенням в обіг маси документальних матеріалів щодо ліквідації УГКЦ. Однак ціле коло питань ще потребують висвітлення. Зокрема, сам процес організації собору спецслужбами радянської влади, систематизація та поглиблене вивчення раніше недоступних архівних джерел дає широке поле для діяльності сучасних науковців.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрухів І. Галицька Голгофа. Ліквідація ГКЦ на Станіславщині в 1945 - 1961 рр. / І. Андрухів . - Івано-Франківськ: Нова зоря, 1997. - 84 с.
2. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 - 1990 роки. Історико-правовий аналіз. - Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 2004. - 344 с.
3. Андрухів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. / І. Андрухів, О. Лисенко, І. Пилипів. - Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. - 500 с.
4. Бойко Р.Ю. Особливості протидії українських греко-католиків релігійній політиці радянської влади у 1946 - 1989 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Р. Ю. Бойко. - Острог, 2011. - 13 с.
5. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 - 1950) / Б. Боцюрків; [пер. з англ. Наталія Кочан]. - Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. - 268 с.
6. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий / В. Ленцик; ред.: А. Ленцик Павлічко; Наук. т-во ім. Шевченка. - Львів: Свічадо, 2001. - 608 с. - (Українознавча б-ка НТШ; Ч. 11). - укр.

7. Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. - Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. - 808 с.
8. Концур-Карабінович Н. М. Греко-католицька церква. Початки підпілля. Монографія / Н. М. Концур-Карабінович. - Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. - 216 с.
9. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943 - 1946 рр. / О. Лисенко. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. - 413 с.
10. Львовский церковный собор. Документи и материалы (1946 - 1981). - М.: Издание Московской патриархии, 1982. - 224 с.
11. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. - Івано-Франківськ: Плай, 2004. - 464 с.;
12. Маринович М. Спогад про кривду 1946-го (Вісник) / М. Маринович. - Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/library/32181/>
13. Мищак І. Ліквідація Греко-Католицької Церкви в Україні в повоєнні роки: історіографія / І. Мищак. - Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/graf/17/16.pdf>. - Назва з екрана.
14. Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-их років ХХ століття до наших днів) / В. Пащенко. - Полтава, 2001. - 413 с.
15. Сергійчук В. Греко-католицька церква в 1944 - 1991 рр. / В. Сергійчук // Український історичний журнал. - 1996 - № 4. - С. 101-112.
16. Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української Греко-Католицької Церкви в 1944 - 1949 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. С. Сердюк. - К., 2006. - 20 с.

Halyna HLADKA

PREPARATION OF ELIMINATION CHURCH ANTYUNION IN LINE WITH THE POLICE OF SOVIET POWER (1944 - 1946 years)

The article opens up to the readers how soviet power used the Security Service, as a main instrument in the repressive policy and organized of the many criminal cases and trials. It was done to political and morals discredit of the Greek Catholic Church - on of the most widespread confession and important factor of the religion's life in Ukraine of the XX century, to relieve it from the historical context of the Ukrainian society's development.

Key words: NKVD-NKGB, Ukrainian Greek-catholic church, union, L'viv „Synod”.